

ФЕНОМЕН ХРИСТИЯНСЬКОГО ПАЛОМНИЦТВА: МОТИВАЦІЙНІ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано аспекти становлення християнського паломництва у середовищі західноєвропейського соціуму доби Середньовіччя. Визначено основні мотиваційні складові подорожей до Святої Землі та способи їх реалізації.

Ключові слова: паломництво, релігійна мандрівка, поклоніння, Свята Земля, спасіння, Гріб Господній.

Актуальність теми: Питання витоків, становлення та розвитку християнської паломницької традиції є достатньо значущими при визначенні аспектів функціональних прерогатив, які стосуються системи духовних прагнень, процесу формування релігійної свідомості (на індивідуальному і колективному рівні) у середньовічному соціумі та аналізу світоглядних парадигм людини тієї епохи. У даному сенсі необхідно констатувати, що в християнській традиції така форма релігійної практики сприймалася на ментальному рівні як духовний шлях до Бога. Духовна культура, якісною ознакою якої була релігійність, з точки зору сутнісних пріоритетів, неодмінно поєднувала настанови християнського віровчення і культову обрядовість. Одним з практичних проявів цього в епоху Середньовіччя були паломництва до Святої Землі, що уособлювали наслідування Ісусу Христу (*imitatio Christi*). У межах есхатологічних уявлень, на рівні психологічної рецепції, реалізація паломницького акту вела до спокутування гріхів (духовного очищення), отримання надприродної, часто чудодійної допомоги. Паломництва стали своєрідним символом благочестя та святості, який яскраво відображав релігійні, психологічні та ментальні настрої середньовічного європейського соціуму, тобто входив до низки способів та змістових засад мислення і сприйняття, що були типовими для нього.

Окреслена проблема на аналітичному рівні дозволяє висвітлити і охарактеризувати становлення релігійно-культурних і духовно-світоглядних традицій середньовічного суспільства, дослідити причини, які заохочували тисячі вірян до часто небезпечних подорожей у Святу Землю.

Актуалізація виділеної тематики ґрунтується на необхідності вивчення цілого спектру питань, пов'язаних із особливостями становлення паломницької традиції, її сутнісних ознак та форм адаптації в умовах феодального суспільства, що дозволяє об'єктивніше осмислити комплекс питань, пов'язаних з розглядом соціокультурних, релігійних і ментальних особливостей середньовічної європейської цивілізації.

Об'єктом даної публікації виступає феномен християнського паломництва у своїх формах та виявах, а **предметом** – мотиваційні складові подорожей-прощ та їх вплив на становлення паломницької практики. **Мета** полягає у розгляді та аналізі ключових причин, що забезпечували, з точки зору архетипної рецепції, досягнення просторового і часового максимуму задля проявлення “священного” (ієрофанія) та реалізації “чудодійного” (теофанія). Поставлена мета конкретизується такими **завданнями**: висвітлити специфіку мети подорож-прощ до Святої Землі; визначити духовну та сакральну значущість об'єктів християнського поклоніння; з'ясувати сакральні “центри”, які були об'єктами для поклоніння в межах християнської релігійної традиції.

При вивченні феномену християнського паломництва, з точки зору його спонукальних складових, вчені оперують доволі значним корпусом писемних джерел. Перш за все, це непрямі свідчення, які знаходяться у Старому та Новому Завітах. Другу групу становлять твори християнських апологетів II – III ст. – ідеологів, захисників, учителів християнського віровчення і Отців Церкви IV ст. Необхідно підкреслити важливість цих свідчень, оскільки релігійний акт паломницької християнської практики ґрунтується переважно саме на непрямих трактуваннях патрологічних коментарів Святого Письма. Третю групу джерел

формують повідомлення самих палігримів, що дійшли до нашого часу у вигляді творів паломницького жанру, т.зв. путівників (проскінаріїв, інтенераріїв, паломників).

В історіографічному плані мотиви та напрямки середньовічних християнських релігійних мандрівок знайшли своє висвітлення в низці фахових наукових дискурсів. Зокрема, історія паломництв до Святої Землі досить детально вивчена зарубіжними і вітчизняними вченими – Д.Кліфтом, Д. Грестером, Ф.Гардінером, В. Танером, Н.Оглером, Е.Муром, В.Мруком, П.Івашкевічем, Д.Девісом, Д.Леклерком та ін. Загалом, науковці зосереджували свою увагу на дослідженні історії паломництв, еволюції паломницької практики, її духовній сутності та ідейно-світоглядних складових. Для розгляду поставленої проблеми у публікації використовуються результати наукових пошуків: Р.Отто, М.Еліаде, А.Гуревича, Г.Ландер, Р.Рюсель, А. Грабоїс, Х.Хоффмана, Ю.Завгороднього, М.Трубецького і багатьох інших дослідників, які фокусували свою увагу на вивченні феноменологічних, релігійно-культурних аспектів, і частково –принципних орієнтирів середньовічних паломників.

Переходячи до розгляду феномену середньовічного християнського паломництва з точки зору його сакралізованих есенційних прерогатив, важливо звернути увагу на ідейно-релігійні витоки цієї практики. Симптоматичним є твердження, що архетип релігійної сакральності визначає форми святості, принципи і методи її досягнення, у тому числі – складові культово-обрядової практики, спрямованої на створення світоглядної традиції та виникнення, згодом, місць для ритуального поклоніння Богу або вшанування об'єктів, пов'язаних з Ним, Його вченням, пам'яттю про Нього. Результатом такої цілеспрямованої сакралізації став звичай відвідувати адептами віри священні споруди, вівтарі, базиліки і т.п.

Цілі такого відвідування обґрунтовувалися на містичному рівні і брали свій початок у Стародавньому Єгипті. Однак прощі єгиптян і релігійні подорожі греків та римлян мали одну суттєву різницю: останні свої паломництва не присвячували богам, а реалізовували їх через власну забобонність і честолюбство (особливо латиняни). Таким чином, феномен паломництва з точки зору його антропологічних витоків (на відміну від теургічних) сягає саме античних часів. Цицерон, наприклад, у своїх “Тускуланських бесідах” використовував термін “паломництво” у розумінні “вимушеного перебування у чужоземних країнах” [6, V, 37].

Отже, певною мірою, вже греко-римський соціум серед різних типів і видів мандрів та подорожей виокремлював категорію паломництв, характеризуючи її за ознаками не добровільного, а “вимушеного” перебування десь далеко від рідних країв.

У християнській традиції першопочаткове поняття паломництва розглядалось апологетами II – III ст. виключно як форма аскези, тобто своєрідного, переважно тимчасового, відходу людини від мирського життя (принаймні, під час здійснення паломницького “акту”) [11, s. 9].

На рубежі III – IV ст., одночасно з процесом формування і становлення християнського чернецтва, з'явилося одне з перших морально-етичних обґрунтувань практики паломництва на рівні її оновленої аподиктизованої мотивації. Одна з найперших таких мотивацій була здійснена Євсевієм Памфілом, єпископом Кесарійським. У творі “Onomasticon” (“Путівник по Святих місцях”) цей відомий християнський історик і діяч Церкви, визначаючи необхідність паломництва, писав: “Для очищення духовного і тілесного найкраще здійснювати (вірянину. – В.М.) відвідання Святих Місць” [2, s. 219]. Не менш відомий ранньохристиянський апологет – Ієронім Стридонський зі свого боку конкретизує мету подорожі-прощі: “... споглядати очима віри Немовля у яслах” [16, 108, 10].

У подальшому мандрівки до Святих місць задля спокути гріхів стали однією з найпоширеніших форм у середньовічній паломницькій практиці. Зокрема, Гонорій Августодорський, який, загалом, критично ставився до ходжень, допускав таку релігійну практику лише в єдиному випадку – заради покаяння.

Скоївши певні гріховні діяння, прочанин, зазвичай, міг спокутувати їх шляхом паломництва. Саме з такою метою граф Анжуйський Фульк Нерра в якості спокути гріхів був зобов'язаний тричі здійснити паломництво до Єрусалима. Практично до часів пізнього Середньовіччя Римська курія практикувала своєрідне покарання у вигляді паломництв до

Святої Землі, на зміну яких, згодом, прийшло запровадження індульгенцій. Одночасно зі спокутою гріхів паломництва були своєрідним способом отримання, за необхідності, надприродної допомоги, зокрема здоров'я, зцілення від недуг та ін. [10, s. 45]

Друга, доволі поширена мотивація здійснення християнами паломництв – за обітницею. У IV ст., зі швидким зростанням згадуваного інституту чернецтва, паломництва саме за обітницею стали чи не найпоширенішою причиною для активізації релігійної прощі. Одним з перших зафіксованих прикладів такого паломництва є подорож до Єрусалима візантійської імператриці Євдоксії (400 – 404 рр.), яка, як згадує Сократ Схоластик у “Церковній історії”, відправилася до Святого міста на знак подяки за довгоочікуваний шлюб своєї доньки [4, VII, 47].

Третій вид ранньохристиянських паломництв був пов'язаний із бажанням прочанина (як кінцева мета) оселитися біля будь-якої християнської святині. Так, наприклад, вчинив Ієронім Стридонський [10, s. 29]. Необхідно відзначити, що християнські єпископи у IV – V ст. зазвичай досить активно заохочували вірян до паломництва саме за цією мотивацією або вмовляли дати відповідну обітницю, переконуючи майбутніх прочан у тому, що життя поблизу Святих місць і виконання обітниці стануть своєрідною гарантією їхнього духовного очищення, а отже отримання Благодаті Господньої і, зрештою, після смерті – гарантованого потрапляння душі в Рай [10, s. 72].

Як підкреслює один із сучасних американських дослідників – Дж.Кліфт, найчастіше прочанами за цією мотивацією ставали жебраки, маргінали, психічно невірні чи екзальтовані особи, або й просто фанатики віри [10, s. 73]. Розвиваючи думку Дж. Кліфта, є підстави стверджувати, що вже у IV ст. Християнська Церква, ще перебуваючи на етапі свого становлення, вже почала спрямовувати “нестійкі” та маргінальні елементи обмеженого на той час християнського соціуму у малозалюднені місця Палестини й Сирії, здійснюючи, таким чином, своєрідне очищення суспільства від небажаних або неконтрольованих елементів. Варто також підкреслити, що мова йде виключно про міські християнські общини (еклесії), оскільки, як відомо, у IV – V ст. в пагусах (сільських округах Римської імперії) відсоток християнізованого населення не перевищував 10 – 15% [5, с. 45].

З іншого боку, цей факт дозволяє провести певну паралель з витоками і мотиваційними засадами хрестових походів доби Середньовіччя. Римський понтифік Урбан II, закликаючи до здійснення хрестового походу, зробив вдалу спробу певного очищення західного суспільства від його асоціальної складової. Європа напередодні початку хрестоносного руху була, як відомо, своєрідним театром бойових дій. З огляду на це Римський первосвященник мав на меті спрямувати існуючу на Заході соціальну агресію на Близький Схід, де всі бажаючі шляхом військового паломництва мали змогу визволити Гріб Господній від невірних (сарацин) та отримати всі жадані блага, як Господню винагороду за богоугодне діяння.

Четвертою причиною паломництв була віра у можливість зцілення, як уже зазначалося; однак про наступну мотивацію тогочасні пізньоантичні і ранньохристиянські джерела [8, s. 183, V; 9, s. 205] згадують у поодиноких випадках, і то дуже стисло, хоча сама причина є симптоматичною – отримання прочанином матеріальних благ або підвищення свого соціального статусу. Саме ця можливість була однією з “рушійних сил” і хрестоносного руху на Схід.

Наступна мета здійснення паломництва, яку можна виділити – це місія заради отримання мощів Святих або реліквій для церков чи абатств. Дані прощі почали набувати популярності наприкінці V ст., і виконували їх виключно клірики або ченці [5, с. 53].

Передостанній “вид” (за мотиваційною ознакою) паломництва пов'язаний із традицією: більшість християнських місіонерів V – VII ст. своє подвижництво на апостольській ниві (проповідь Слова Божого) починали з акту прощі (як перший крок) до Святих Місць. З паломницької подорожі починали своє місіонерство Св. Боніфаций, Св. Августин та ін. [22, s, 91]. Унікальним джерелом, де обґрунтовуються і розглядаються духовні засади феномену християнського паломництва, став “Щоденник паломниці”, який наприкінці IV ст. склала іспанська черниця Егерія [12, s. 134]. Своєрідну “туристичну” складову прощ, зокрема відвідування християнами римських катакомб, де у I – III ст. перехувалися під час гонінь перші назареї, висвітлює Ієронім [16, s. 32].

Мабуть, останнім видом паломництва, яке можна чітко виокремити, згідно джерел (зокрема даних, які наводить Дж.Грестер) [15, s. 142 – 146], була проща молодих західноєвропейських воїнів з метою реалізації урочистого акту посвяти в рицарі саме біля Гробу Господнього, або в Базиліці Св. Петра, що набуло поширення саме в епоху хрестових походів. Стати рицарем та отримати благословення на Святій Землі, у середовищі західноєвропейського соціуму, означало перебування під захистом Христа.

Крім того, Дж.Грестер у своїй праці “Про священні та релігійні паломництва” виділяє тип т.зв. духовного паломництва, яке на Заході поширилося також з XIII ст. і знайшло відображення в таких трактатах, як “Путівник душі до Бога” четвертого генерала ордену францисканців Св. Бонавентури [15, s. 124], “Роздуми про життя Христа” Псевдо-Бонавентури [19, s. 105] і “Життя Христа”, складеного ченцем XIII ст. Людольфом Саксонським [18, s. 131]. Однак, цей тип прощі не передбачав будь-якої реальної подорожі пілігрима; духовний паломник повинен був здійснити на внутрішньому (ментальному, а точніше медитаційному) рівні містичну мандрівку (“подорож вдосконалення”) своєї душі до Спасителя з метою не лише її очищення, а й морального вдосконалення в сенсі отримання божественної благодаті [14, s. 57]. Оскільки духовне паломництво не носило реального характеру, в межах виділеної проблематики його розглядати недоцільно, хоча цей тип містичної прощі також знайшов своє відображення в традиції давньоруського літописання.

Цікаво відзначити, що популярність і поширення традицій стосовно здійснення паломництв саме з IV ст. пов'язана також з діяльністю декількох християнських імператорів, а саме – зведення ними цілої низки культових споруд, котрі швидко перетворилися на сакральні об'єкти масового поклоніння. Прикладом може слугувати базиліка Різдва Христового у Віфлеємі, церква Вознесіння і каплиця Анастасис (Гріб Господній) в Єрусалимі, зведені за наказом Феодосія I Великого (379 – 395 рр.) протягом 387–392 рр. [6, с. 110]. Їх добре описав у другому путівнику для християнських паломників – “Dei situ Terrae Sanctae” – Феодосій (V ст.) [43, s. 205]. Ще однією подібного роду книгою, яка у IV–V ст. користувалася великою популярністю, був т.зв. “Бордоський пілігрим”, уже згадуваний вище, написаний 333 р. невідомим автором.

Разом з тим, для повноти картини варто згадати і той факт, що доволі часто лунала певне критика такої релігійної практики з боку відомих і шанованих Отців Церкви III – IV ст. Зокрема, Св. Антоній Великий (III ст.) у своїх роздумах про значення Святого місця в духовній практиці відзначав: “... ми не досягнемо успіхів, якщо не знаємо свого ступеня і свого чину і не розуміємо, чого вимагає справа, до якої приступаємо, але хочемо досягнути добродітності без труда. Чому, як швидко зустрінемо спокусу на місці, в якому живемо, переходимо на інше, думаючи, що є десь місце де немає диявола” [12, с. 316]. Окрім цього, Св. Григорій Ніський виступав проти паломництва, як одного з видів аскетичної практики. “Зміна місця, – писав він, – не наближає нас до Бога, але повсюди, де ти є, Бог може прийти до тебе, якщо тільки житло і твоя душа готові... Краще вийти з тіла і піднятися до Господа, аніж залишити Каппадокію і відправитися до Палестини” [3, с. 147]. Незважаючи на це, у підсумку Християнська Церква на Александрійському помісному соборі 399 р. визнала прощу богоугодною справою [14, s. 233].

Проте, критика паломницької практики не припинилася. Св. Іоанн Лествичник (VII ст.) зі свого боку застерігав прочан від спокус нечистого, що могли осквернити заздалегідь благі наміри богомольця. Козьма Пресвітер (IX ст.), наприклад, наголошував: “Не давай волі серцю своєму досягнути Рима і Єрусалима: але віддані тобі ігуменом молитви твори, перебуваючи у келії своїй” [19, с. 18].

На Заході головні об'єкти паломництва зосереджувались у Римі. Першим сакральним об'єктом була могила Апостола Петра – т.зв. Трофей Гая. Поховання цього першого апостола, як відзначає у “Церковній історії” Євсевій Кесарійський [13, s. 25], перетворилося на місце прощі і поклоніння вже у II ст. Наступними двома об'єктами паломництва на Заході стали базиліки апостола Петра і апостола Павла, зведені Константаном I Великим [7, s. 46]. У західних християнських джерелах V ст. вони вже фігурують як санктуарії [13, s. 98].

Четвертим великим об'єктом західного паломництва були римські катакомби; їх, як вже згадувалося, яскраво описав у "Коментарях" Св. Ієронім Стридонський [16, s. 415]. Папа Дамасій I (366 – 384 рр.) у свою чергу здійснив у катакомбах перші реставраційні роботи і склав епітафії у віршах на честь похованих там святих. Крім того, слід відзначити, що ці епітафії зафіксували найбільш ранній агіографічний канон Західної Церкви. [7, s. 158 – 342]. Про паломництва до Риму в VI – VII ст. розповідає і Беда Досточтимий в "Історії народу англів" [1, с. 94].

Також варто відзначити, що Західна Церква у XII – XIV ст. розрізняла три основних типи паломництв – Велике (*peregrinationes primariae*) до Гробу Господнього, Мале (*peregrinationes secundariae*) – відвідування місцевих регіональних святинь і до Рима, (*ilimina apostolorum*). У межах даної класифікації увага, зрозуміло, акцентується лише на Великому паломництві, яке в західноєвропейському середньовічному соціумі вважалося пріоритетним і дійсно спокутувальним.

Приблизно наприкінці XIII ст., практично із завершенням епохи хрестових походів, нова хвиля активізації паломництва у Західній Європі (друга хвиля природно співпала із початком хрестоносного руху) була пов'язана із введенням Римською курією 1272 р. (булла папи Григорія X) його в число офіційних покарань, які накладалися на віровідступників, злочинців, різного роду порушників закону – як духовних осіб, так і світських, які накладалися інквізицією, а з 1321 р. (булла Іоана ХХІІ) і світськими судами [15, s. 58]. З березня 1295 р., згідно булли папи Боніфація VIII (1295 – 1303 рр.), у переважній більшості випадків, убивцям, яким суди у вигляді покарання присуджували або одне Велике паломництво, або сім малих [15, s. 62]. Необхідно зауважити, що брак дорослого чоловічого населення, яке могло б працювати і сплачувати податки, після епохи хрестових походів доволі суттєво скоротилося і Церква, таким чином, була змушена замінити вбивцям страту на альтернативне покарання. Найчастіше судовий вирок зводився саме до Малої прощі – вона менше коштувала засудженому і швидше виконувалася. Отже, покараний злочинець практично не виходив з поля зору Церкви й одночасно мусив регулярно сплачувати податки; згідно тогочасних джерел місцеві паломництва зазвичай займали небагато часу – від 3–5 днів до 2–3 тижнів [7, s. 303 – 307].

Підводячи **підсумок**, необхідно констатувати, що в епоху Середньовіччя паломництва до християнських святинь не обмежувалися відвідуванням і поклонінням сакральним місцям Близького Сходу, які були безпосередньо пов'язані із Старо- та Новозавітною традицією. У той же час, у середовищі духовенства і мирян утверджувалися релігійні мандрівки й до духовних центрів на теренах Європи. Відправляючись у подорож, паломники часто переслідували різні цілі: поклоніння, спокутування гріхів, покаяння, отримання надприродної допомоги, а згодом акт паломництва сприймався як кара за вчинені гріхи.

Література

1. Беда Достопочтенный. Церковная история народа англвов / [пер. с лат., примеч. и библи. В.В. Эрлихмана]. – СПб.: Алетейя, 2001. – 423 с.
2. Евсевий Памфил. Церковная история. – М.: Православный паломник, 1993. – 232 с.
3. Святой Григорий Нисский. Об истинном подвижничестве // Аскетические сочинения. – М.: Благовей, 2006. – С. 135 – 162.
4. Сократ Схоластик. Церковная история в семи книгах. – М.: Благовей, 1997. – 302 с.
5. Тарджер Д. Мир паломничества. – М.: Наука, 1998. – 359 с.
6. Цицерон. Тускуланские беседы // Избранные сочинения. – М.: Наука, 1975. – С. 53 – 94.
7. *Annales Jenuenses* // *MGH SS*. – Т. XVIII, 1863. – S. 96 – 212.
8. *Chriniron de rebus in Itaia gestis*. / [ed. A. Huillard-Brenolles.] – Paris: OFM, 1856. – 347 s.
9. *Chronicon Placentium* [ed. A. Huillard-Brenolles]. – Paris: OFM, 1856. – S.158 – 342.
10. Clift J.D. *The Archetype of Pilgrimage: Outer Action with inner Meaning*. – New-York: George Mason University, 1996. – 546 s.
11. Davies J.G. *Pilgrimage Yesterday and Today. Why? Where? How?* – London: Methuen and CO LTD, 1988. – 389 s.
12. *Eteria. Peregrinatio ad loca sancta*. – Rome: TOD, 1923. – XIV, 183, V s.
13. *Eusebius Kesairensis. Onomasticin* // *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*. – Т.23. – Paris, 1932. – S. 217 – 294.
14. Gardiner F.C. *The Pilgrimage of Desire*. – Leyden: OFM, 1971. – XII, 465 s.
15. Grester J. *De sacris et religiosis peregrinationibus*. – Paris: TOB, 1649. – XXXIII, 586, XII p.

16. Hieronymus. Epistola // Patrologiae cursus completes. Series Latina. – T. 28. – Paris: Apud Garnier Fratres, Editores et J.-P. Migne Successores, 1912. – S. 351 – 363.
17. Hieronymus. Commentarius in Hiezechichelem // Patrologiae cursus completes. Series Latina. – T.25. – Paris, 1825. – S. 415 – 486.
18. Ludolf Sacsoniensis. Vita Christi. – Roma: TOA, 1935. – VI, 131 s.
19. Ps. Bonaventurae. Meditationes vitae Christi. – Venezia: Mario Guamo, 1872. – XIV, 105 s.
20. St. Bonaventurae. Itinerarium mentis in Deum. – Rome: Fr. Cistercionum, 1887. – XVIII, 124 s.
21. Teodosius. De situ Terrae Sanctae. – Rome: TOD, 1881. – XXX, 205, VIII s.
22. Tunner V. Image and Pilgrimage in Christian Culture. – New-York.: Keble College, 1978. – IX, 403, III p.

Виктор Мудеревыч

The phenomen of Chrictian pilgrimage: the motivational aspects

The paper explores aspects of the formation of Christian pilgrimage in the environment of Western society middle Ages. The main components of motivational travel to the Holy Land, and ways to implement them.

Keywords: pilgrimage, religion tour, adoration, Holy Land, salvation, Empty Tomb.

Віталій Мудеревич

Феномен християнського паломництва: мотиваційні аспекти

В статті аналізуються проблеми становлення християнського паломництва в західноєвропейському соціумі епохи Середньовіччя. Розглядаються головні мотивації і цілі подорожей в Святу Землю і засоби їх реалізації.

Ключевые слова: паломничество, религиозное путешествие, поклонение, Святая Земля, спасение, Гроб Господень.